

EL-CÂHİZ VE İLMU'L-LUĞADAKİ (DİLBİLİMDEKİ) YERİ

Doç. Dr. Taceddin UZUN

İlmu'l-luğa (dilbilim=lengüistik) bu günkü şekliyle, yeni bir ilim dalıdır. Ancak bu, onun önceden de yok olduğu ve uğraşanlarının olmadığı anlamına gelmez. Ilmu'l-luğa önceden vardı ve onun konuları başka isimler altında inceleniyordu. Pek tabii onun konularıyla uğraşanlar da vardı.

Hicrî II. asrın ikinci yarısıyla III. asrın ilk yarısında yaşayan ve Arap edebiyatının seçkin sîmalarından olan el-Câhîz, daha o zamanlar, şimdiki ilmu'l-luğanın bazı konularını ele alarak incelemiş ve hatta o, bazı hususlarda ilk olma özelliğine sahip olmuştur.

Arap edebiyatının bu önemli şahsiyetini tanıtmak ve onun ilmu'l-luğadaki önemli yerini belirtmek için böyle bir araştırmaya ihtiyaç duyuldu.

GİRİŞ

1. ARAP KÜLTÜRÜNDE "ULÛMU'L-LUĞA", "İLMU'L-LUĞA" VE "FİKHU'L-LUĞA" TERİMLERİ:

Müslümanlar arasında ilmî hareket başladıktan sonra birçok Arap araştırmacı "ulûmu'l-luğa"yla ilgilenmiştir. Onlar, sesler, kelime yapısı, cümle yapısı ve müfredatla (kelimelerle) ilgili çalışmalar yaptılar. "Ulûmu'l-luğa"yla meşgul olanlar iki gruba ayrılmıştı. Birinci grup, dilin yapısı, ikinci grup da dilin müfredatı ve manalarıyla ilgileniyordu. Birinci grup yaptıkları araştırmanın adını "en-nahv" veya "ilmu'l-arabiyye" koydular. İkinci grup da, yaptıkları araştırmaya "el-luğa", "ilmu'l-luğa", "fıkhul-luğa" ya da "metnu'l-luğa" dedi.⁽¹⁾

"El-luğa", "ilmu'l-luğa" ve "fıkhul-luğa"

Arap müellifler, dilin müfredatını toplayıp yazma işine, en eskisi "el-luğa" olmak üzere birçok isim vermişlerdir. Ebu't-Tayyib el-luğavî (Öl.351/962), Ebû Zeyd el-Ensârî (Öl.215/830), el-Asma'î (Öl.216/831) ve Ebû Ubeyde'yi (Öl.210/825), "al-luğa"yı bilme yönünden aralarında kıyas yaparak anlatır. "Ebû Zeyd, "el-luğa"yı en iyi ezberleyen kişiydi. El-Asma'î, "el-luğa" (hakkında

* Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

(1) Mahmûd Fehmi Hicâzî, Ilmu'l-luğa, Kuveyt, tsz., s. 59.

sorulan soruların) üçte birine cevap veriyordu. Ebû Ubeyde ise yarısına cevap veriyordu. Ebû Mâlik (Amr b. Kerkere (Kirkire)) ise, bunların hepsine cevap veriyordu.⁽²⁾

Burada "el-luğa" kelimesiyle kastedilen; müfredatın yekûnu ve onların manalarının bilinmesidir. Tabakât kitapları, bu mana ile, bir yönden en-nahv veya el-arabiyye ile uğraşanları, diğer yönden de "el-luğa" ile uğraşanları birbirlerinden ayırıyordu. Bu sebeple, el-Asma'î ve benzerleri "el-luğa" ile uğraşanlardan (el-luğaviyyûndan) sayılırken Sîbeveyh'le (Öl.180/796) el-Mubberred (Öl.285/898) en-nahv ile uğraşanlardan (en-nuhâtan) sayıldı. "Al-luğa" kelimesi asırlarca bu manada kullanıldı. "El-luğavi", toplamak, tasnif etmek ve telif etmek (yazmak) için müfredatı (kelimeleri) inceleyendir.

El-Asma'î (Öl.216/831) luğavîdir, çünkü o, bedevîlerin lâfızlarını toplamış ve el-luğa konusundaki risalelere kaydetmiştir. El-Halîl (Öl.175/791) luğavîdir, çünkü o, Arapça lâfızları tespit edip bir sözlüğe kaydetmeye çalışan ilk kişidir. İbn Dureyd (öl.321/933) de luğavîdir, çünkü o, "Cemheretu'l-luğa" adlı sözlüğünü yazmıştır. El-Ezherî (Öl.370/980) luğavîdir, çünkü o "Tehzîbu'l-luğa" adlı sözlüğünü yazmıştır. El-luğa kelimesi, kelimelerin araştırılması, sözlüklerde ve konulu kitaplarda tasnif edilmesi manasında asırlarca devam etmiştir.

Nihayet hicrî IV. asırda luğaviyyûndan İbn Fâris'te (Öl.395/1004) "fıkhu'l-luğa" tabirini görüyoruz. İbn Fâris, kitaplarından birine "as-Sâhibî fî fıkhi'l-luğa" adını verdi. İbn Fâris'ten sonra, "fıkhu'l-luğa" tabirini kullananların en meşhuru es-Seâlibî (Öl.429/1038) dir. Bunların her ikisine göre fıkhu'l-luğa'nın konusu; lâfızların delâletlerini ve bu lâfızların konulara ayrılmasını araştırıp incelemektir.⁽³⁾

"İlmü'l-luğa" tabirini bazı son dönem lügat âlimleri de kullanmıştır. Bundan maksat, delâletlerini araştırmakla birlikte, konulara ayrılmış olarak, lâfızların incelenmesiydi.

2. İLMU'L-LUĞA (DİLBİLİM=LENGÜİSTİK) NE DEMEKTİR?

İlmü'l-luğa (dilbilim = lengüistik), kısaca insan dilinin özelliklerini diller üstü bir yaklaşımla inceleyen bilim dalı⁽⁴⁾ yahut bir dilin veya dil grubunun belirtilerini kendi aralarında veya başka dillerdekilerle karşılaştıran ve bundan

(2) Ebu't-Tayyib el-luğavî, Merâtibu'n-nahviyyîn, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-fikri'l-arabî, tsz., s. 73.

(3) Mahmûd Fehmî Hicâzî, İlmü'l-luğa, s. 65-67.

(4) Ahmet Konrot, Dilbilim ve Türkçe, Dil derneği Yayınları -3, Ankara, 1991, s. 23.

sonuçlar çıkaran başlı başına bir bilimdir.⁽⁵⁾ İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure'ün (Do. 26.XI 1857 - Öl. 22. II. 1913) ortaya koyduğu esaslar⁽⁶⁾ sonucunda bu günkü durumuna kavuşan ilmu'l-luğa, tabii ki daha önce de vardı. Eskiler ilmu'l-luğa ile fıkhu'l-luğa arasında ayırım yapmıyorlardı. Bu görüşümüzü ispatlayan üç delil vardır.

I- İbn Fâris (Öl.395/1004) in *es-Sâhibî fi fikhî'l-luğa ve suneni'l-Arab fi kelâmihâ* adlı kitabıdır. Bu, "fıkhu'l-luğa" adını taşıyan ilk kitaptır. Yazarı, kitabına niçin "fıkhu'l-luğa" adını koyduğunu açıklamamıştır. *Es-Sâhibî* adını ise, kitabı hediye ettiği *es-Sâhib b. Abbâd'a* (Öl.385-995) nispeten vermiştir.⁽⁷⁾

II- *Es-Seâlibî* (Öl.429/1038) nin kitabı "Fıkhu'l-luğa ve sirru'l-arabiyye" dir. Bu da "fıkhu'l-luğa" adıyla gelen ikinci kitaptır.⁽⁸⁾

III- İbn Cinnî (Öl.392/1002) nin *el-Hasâis* adlı kitabıdır. Bu, eski kitaplardan, bu gün fıkhu'l-luğa diye tanıdıklarımıza en çok benzeyenidir. Ancak yazarı ona fıkhu'l-luğa adını vermeyip Arapça'nın özelliklerini toplayan anlamında *el-Hasâis* demiştir.⁽⁹⁾

(5) Necip Üçok, *Genel Fonetik (Ana Çizgileri)*, İstanbul, 1951, s. 1.

(6) Ferdinand de Saussure'ün ilmu'l-luğa konusunda ortaya koyduğu bu esaslar, kimi yönlerden tenkide uğramış olmakla beraber, günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. F. de Saussure'ün eseri "Cours de linguistique générale" ölümünden sonra 1916 yılında (Jean Perrot, *La Linguistique*, Paris, 1963, s. 103) öğrencileri Charles Bally (1856-1947) ve Albert Sechehaye (1870-1946) tarafından yayınlanmıştır. *Genel Dilbilim Dersleri* adıyla Berke Vardar (Öl.1989) tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. (Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985).

(7) *Es-Sâhibî*: Eser dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde müellif, dilin doğuşu, gelişmesi vb. gibi hususları, ikinci bölümde sarf, nahiv ve sesle ilgili konuları, üçüncü bölümde terkipleri ve ifade yöntemlerini, dördüncü bölümde ise şiir konusunu ele almıştır. Eserde Kur'an, hadis ve şiirden şevahide önem verilmiştir. (M. Sadi Çöğenli-Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 1994, s. 145, 146).

(8) *Fıkhu'l-luğa ve sirru'l-arabiyye*: Bu kitap, manalarına göre dilin müfredatını ele alıp tasnif etmesi açısından daha çok mana sözlüklerine benzemektedir. Eserini otuz ana bölüm ve bu bölümler altında tâli bölümlere ayıran müellif, bu tâli bölümlerde lâfızları ve lâfızların kullanıldıkları ferî manaları ele alıp her lâfzın delâleti ettiği anlamları belirler ve bu lâfızlar arasında, normal bir okuyucu tarafından bilinmeyecek ince farkları belirtir. *Es-Seâlibî* eseri hazırlarken *el-Halîl* (Öl.175/786), *el-Asma'î* (Öl.216/831), *el-Kisâî* (Öl.189/805), *el-Ferrâ* (Öl.207/822), *Ebû Zeyd el-Ensârî* (Öl.214/829), *Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ* (Öl.209/824) vb. gibi âlimlerin eserlerinden büyük ölçüde istifade etmiştir. (*Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 119).

(9) İbn Cinnî bu eserinde kendisinden önceki âlimlerin çalışmalarını ikmal ederek dilin muhtelif sıygalarının tahline dayanıp bu alanda yeni şeyler ortaya koymaya ve dile kurallar koymaya çalışır. (*Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 145).

Son dönemdeki âlimlerden bazıları da ilmu'l-luğa ile fıkhu'l-luğa arasında fark görmemişlerdir. Subhî es-Sâlih bunlar arasındadır.⁽¹⁰⁾ Ilmu'l-luğa adlı eserin yazarı Ali Abdulvâhid Vâfi bu kitabının başında "Fıkhu'l-luğanın alışıla gelen manası bir özellik kazanmamış olsaydı, bu kitabıma fıkhu'l-luğa adını verirdim. Çünkü bu isim kullanıldığında, kendisinden sadece Arap dilinin detayları ve kavramları ile ilgili konular anlaşılıyor" diyerek ilmu'l-luğa ile fıkhu'l-luğa arasında fark görmediğini anlatmak ister.⁽¹¹⁾

Ancak ilmu'l-luğa (linguistique), fıkhu'l-luğâ (philologie) eşanlamlı değildir. Bunların ihtiva ettiği bilgiler çok farklıdır. Yapılan bu ayırım yenidir. Çünkü ilmu'l-luğa, ancak XIX. yüzyılın sonlarında yaygınlaşmıştır. Fıkhu'l-luğa ise, amacı, bırakılan yazılı belgeler vasıtasıyla, geçmiş medeniyetleri bilmek olan ve bizim o medeniyetleri anlamamızı ve yorum yapmamızı sağlayan tarihî bir ilimdir.⁽¹²⁾

Ilmu'l-luğa, kendi metoduna göre; tarihî (Linguistique Historique), tasvîrî (Descriptive), genel (Générale), işlev yönünden ((Fonctionnelle), yapı yönünden (Structale), uygulamalı (Appliquee) ve karşılaştırılmalı gibi bölümlere ayrılır.

Bütün bunlardan sonra, ilmu'l-luğayı daha iyi anlamak için, onun incelediği konuları bilmemizde yarar var. F. de Saussure "Dilbilimin tek gerçek konusu, kendi içinde ve kendisi için ele alınan dildir" demiştir.⁽¹³⁾ Tabii bu tarifi de açıklanması gerekir. Ilmu'l-luğanın (dilbilimin) incelediği konular şunlardır:

1. Dilin aslı ve ortaya çıkışı (أصل اللغة ونشأة اللغة):

Dillerin nasıl doğup geliştiği, sesli bir anlaşma düzenine girmezden önceki durumları, kelime ve terkiplerin ortaya konuluşu ve geçirdikleri merhalelerin incelenmesi, dilin aslı ve ortaya çıkışı konusuna girer. Bazı dil bilginleri dilin orijinini ilmu'l-luğanın çerçevesinden çıkarmak isterler. Çünkü onlara göre bu konu metafizik bir durum arz etmektedir. Halbuki bu mesele, ciddî ve üzerinde durulması gereken bir konudur.⁽¹⁴⁾

(10) Subhî es-Sâlih, Dirâsâton fi fıkhi'l-luğa, Beyrut, 1986, s. 19.

(11) Ali Abdulvâhid Vâfi, Ilmu'l-luğa, Kahire, IX. baskı, tsz., s. 16.

(12) Emile Bedî Ya'kûb, Fıkhu'l-luğati 'l-arabiyye ve hasâisuha, Beyrut, 1986, s. 35.

(13) Mahmûd es-Sa'rân, Ilmu'l-luğa, mukaddime li'l-kârii'l-arabi, Beyrut, tsz. s. 49; Osman Senemoğlu, Genel Dilbilim Dersleri ve Çağdaş Dilbilim, Dilbilim X 1993, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Yabancı Diller Eğitim Bölümü Dergisi, İstanbul, 1993, s. 272.

(14) Ali Abdulvâhid Vâfi, Ilmu'l-luğa, s. 6.

2. Dilin hayatı (حياة اللغة=Vie du langage).

Bir dilin hayatı, genişlemesi, muhtelif lehçelere ayrılması, başka dillerle olan mücadelesi, bu mücadelenin sonuçları, yeni bölgelerde sağladığı hâkimiyet veya yaygın bulunduğu bazı yerleri, zayıfladığı için başka dillere terketmesi ve ölü dil haline gelmesiyle ilgili araştırmalar "Dilin hayatı" adını alır. Bunların içinde en önemlisi Lehçebilim (علم اللهجات=Dialectologie) dir.⁽¹⁵⁾

3. Sesbilgisi (علم الصوت=Phonétique).

Bu ilim dalında genel olarak bir dildeki ses değişiklikleri, tarihî yönden sesler, seslerin mahreçleri, özellik ve türleri gibi konularla daha başka bazı konular tetkik edilir. Kelimeyi teşkil eden seslerin nasıl ve nerede husule geldiklerini zamanla mukayyet olmaksızın inceleyen fonoloji (phonologie) de bu konuyla ilgilidir.⁽¹⁶⁾ Ancak fonoloji⁽¹⁷⁾ adı değil, fonetik daha çok meşhur olmuştur.⁽¹⁸⁾

4. Anlambilim (علم الدلالة=Sémantique).

Dildeki kelimelerin anlamlarını⁽¹⁹⁾ ve bu anlamlardaki değişiklikleri inceleyen bilim dalıdır.

Fonetik ve semantik ilmu'l-luğanın en önemli, en hassas ve en gelişmiş dallarıdır.⁽²⁰⁾

Semantiğin önemli dalları vardır:

a. Sözcükbilim (علم المفردات=Lexicologie).

Kelimelerin manalarından ve bu manaların kaynaklarından, dildeki bazı kelimelerin bırakılıp yerine başkalarının gelmesi, bunların tarihî seyir ve gelişmelerinden bahseden bilim dalıdır.

b. Yapıbilgisi (علم البنية=Morphologie).

Kelimelerin türemesi, anlamın değişmesiyle birlikte yapılarının değişmesi⁽²¹⁾ ve bunlarla ilgili kaidelerden bahseden bilim dalıdır. Bu da üç çeşittir:

(15) a.g.e., s. 7.

(16) Emile Bedř Ya'küb, Fıkhu'l-luğa el-arabiyye ve hasâisuha, s. 35.

(17) Fonolojinin Arapça karşılığı التشكيلى dir.

(18) Genel Fonetik (Ana Çizgileri), s. 1.

(19) J. Marouzeau, La Linguistique ou Science du Langage, Paris, 1921, s. 27.

(20) Alî Abdolvâhid Vâfi, Ilmu'l-luğa, s. 8.

(21) La Linguistique ou Science du Langage, s. 28.

Öğretici morfoloji (علم البنية التعليمي veya علم الصرف).

Tarihî morfoloji (علم البنية التاريخي).

Mukayeseli morfoloji (علم البنية المقارن).

Bunlardan öğretici morfoloji (علم الصرف veya علم البنية التعليمي) ilmu'l-luğanın konuları arasında değildir. Diğer ikisi ilmu'l-luğanın konusuna girer.⁽²²⁾

c. Sözdizimi (علم التنظيم=Syntax).

Bu, kelimelerin türleri, bu türlerin dil düzeni içindeki görevleri ve kendi bünyelerinde bölümlere ayrılması, delâlet ettiği manalar, cümlelerin birbirleriyle olan alâkalarını ve aradaki bağları inceler. Kısaca, bu bilim dalı, bir dildeki kelimelerden birkaçının belirli bir anlam taşıyacak şekilde o dilin ana kaidelerini uygun olarak bir araya getirilmesini ele alır ve inceler.

Burada ayrıca, en küçük bir birlik olan cümlelerin nasıl teşkil edileceği öğrenilir.

Bu da üçe ayrılır:

Öğretici sentaks (علم التنظيم التعليمي). Arap dilindeki nahiv ve manalarla ilgili bazı konular bu kısma girer.

Tarihî sentaks (علم التنظيم التاريخي).

Mukayeseli sentaks (علم التنظيم المقارن).

Tarihî sentaksla mukayeseli sentaks, ilmu'l-luğanın uğraştığı konulardandır. Ilmu'l-luğa öğretici sentaksla uğraşmaz.⁽²³⁾

Morfoloji (yapıbilgisi) ve sentaks (sözdizimi) grameri (kavâ'idi) meydana getirir. Tarihî ve mukayeseli olanlar, ilmu'l-luğaya dahildirler.

d. Anlatımbilim (علم الأساليب=Stylistique).

Dildeki üslûplardan, üslûp türlerinin (şiir, nesir, hitabet, muhâdese, tiyatro vs.), devirlerin, dili konuşan milletlerin değişmesiyle uğradıkları değişimlerden ve üslûpların dilin gelişmesi için uyguladıkları metodlardan bahseder.

Bu da üç şekilde incelenebilir:

Öğretici stilistik (علم الأساليب التعليمي).

Arap dilindeki me'ânî, beyân ve bed'î'nin bazı konuları dahildir.

(22) Alî Abdulvâhid Vâfi, Ilmu'l-luğa, s. 9.

(23) a.g.e., s. 10.

Tarihî stilistik (علم الأساليب التاريخي).

Mukayeseli stilistik (علم الأساليب المقارن).

Tarihî stilistikle mukayeseli stilistik ilmu'l-luğanın çerçevesine dahildir. Öğretici stilistik ilmu'l-luğanın değil, ulûmu'l-belâğanın (rhetorique) konusudur.

5. Kök bilgisi (أصول الكلمات = Etymologie):

Bu, herhangi bir dildeki kelimelerin asıllarının nereden geldiğinin araştırılmasıdır.

İlk çıkışlarından itibaren geçirdikleri değişimlerin belirlenmesiyle birlikte dildeki sıygaların tarihini ele alan bilimdir.⁽²⁴⁾

Onomastique (özeladbilim) etimolojinin en önemli dallarından birisidir. Toponomastique (yeradbilim) de, onomastiğin en önemli dallarındandır.⁽²⁵⁾

6. Sosyolengüistik (علم الاجتماع اللغوي = Sociologie linguistique).

Dille, sosyal hayat arasındaki ilgiyi, toplumun; medeniyetinin, düzenlerinin, tarihinin, yapısının ve coğrafi çevresinin çeşitli dil olaylarına etkisini açıklamakla ilgilenen sosyal araştırmalardır.⁽²⁶⁾

7. Psikolengüistik (علم النفس اللغوي = Psychologie du langage).

Dil olaylarıyla psikolojik olaylar arasındaki ilgiyi inceleyen psikolojik araştırmalara bu ad verilmiştir.

Yukarıda belirttiğimiz araştırmaların hepsine -ilmu'l-bunyeti't-ta'lîmî, ilmu't-tanzîmî't-ta'lîmî, ilmu'l-esâlîbî't-ta'lîmî, hariç- ilmu'l-luğa (linguistique veya science du langage)⁽²⁷⁾ adı verilir.⁽²⁸⁾

3. EL-CÂHİZ'İN YAŞADIĞI DÖNEM

El-Câhîz, hicrî II. asrın yarısı ile III. asrın ilk yarısı (159-255/775-870) arasında yaşamıştır.⁽²⁹⁾ Bu, İslâm tarihinin her bakımdan en hareketli ve İslâm medeniyetinin gelişip bütün özellikleriyle belirlediği dönemdir.⁽³⁰⁾

(24) Mecdî Vehbe-Kâmil el-Muhendis, Mu'cemu'l-mustalahâtî'l-arabiyye fi'l-luğa ve'l-edeb. Beyrut, 1979, s. 142.

(25) Alî Abdolvâhid Vâfî, Ilmu'l-luğa, s. 12.

(26) a.g.e., s. 13.

(27) La Linguistique, s. 9.

(28) Alî Abdolvâhid Vâfî, Ilmu'l-luğa, s. 15.

(29) Ahmed Emîn, Duha'l-İslâm, Kahire, 1964, I/387.

(30) M. Said Şimşek, el-Câhîz ve Eserlerindeki Kur'an ve Tefsirine Ait Görüşleri (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1984, s. 2.

Bu dönem, aşağı yukarı Abbasîler'in ilk dönemidir. İslâm ülkesinin sınırları Asya ve Afrika kıtalarında büyük bir alana yayılmıştı. Yabancı kültürler ve özellikle Yunan felsefesiyle İran ve Hint kültürü İslâm âleminde bu dönemde etkili olmaya başlamıştı.⁽³¹⁾

Abbâsiler döneminde İslâm medeniyetinin gelişmesinde, halifelerin ilmî hareketleri desteklemelerinin büyük etkisi olmuştur. Halifeler, ediplere çok önem veriyorlar, ilmî ve edebî tartışmalar için oturumlar düzenliyorlardı.

Bu dönemde, İslâm devleti Arap milliyetine, İran, Türk ve Hind gibi birçok başka milliyetler ilâve etti. Fethedilen yerlerin halkından müslüman olanlar, Kur'an-ı Kerim'in dilini öğrenmeye başladılar. Hatta bunların çoğu kendi dilini bıraktı. Böylece Arapça, onların dillerine ve kalplerine hâkim oldu. Kültür ve bilgilerini ona aktardılar. Özellikle İranlılar görülmemiş bir şekilde Arapçalaştırma faaliyetine giriştiler. Fasih dil bu dönemde halkın, özellikle kültürlü tabakanın ideali haline geldi.

Yine bu dönemin en önemli çizgilerinden birisi, öğretimin, ilim, sanat ve edebiyata aşırı ilginin yeniden canlanmasıydı. Zenginler çocuklarını kültürlü yetiştirmeye çok önem verdiler.

Camilerin de bu dönemde, ilim ve âlimler için, ayrı bir yeri vardı. Onlar sadece, ibadet için değil, aynı zamanda gençlerin yetiştirildiği akademik yerlerdi. Hoca oturuyor, gençler de etrafında halka oluyor, arkasından ders başlıyordu. İlim dallarından her biri için, bir halka veya özel halkalar vardı. Bu halkalarda, hocalar arasında münazaralar oluyor, öğrenciler onlardan yararlanıyorlardı.

Bu dönemde, ilim, fen ve edebiyat alanlarında telifler çoğaldı. Halktan birçok kişi kütüphane kurmuş ve kitapları istinsah ettirmişti. Kitapların istinsahı için varraklar görevlendiriliyordu. Kâğıdın kullanılması onların işini kolaylaştırmıştı. Hatta el-Fadl el-Bermekî (Öl.193/808), Hârûn er-Reşîd (Öl.193/809) zamanında Bağdad'da bir kâğıt fabrikası kurmuştu.

Halife el-Me'mûn, ilme ve âlimlere gösterdiği büyük ilgiyle meşhur olmuştu. O, ilim meclisleri düzenler ve âlimleri dinlerdi.

Yine bu dönemdeki ilmî hareketin en parlak görüntülerinden birisi de, diğer milletlerin kitap ve ilimlerinin Arapça'ya tercüme edilmesiydi. Dâru'l-hikme kuruldu. Bazı kimseler orada görevlendirildiler. Bizans, Yunan, İran ve Hind ülkelerinden kitaplar getirilip görevlilerden bunları Arapça'ya tercüme etmeleri istendi. El-Me'mûn'un tercümeye verdiği önem, bir kitap tercüme eden herkese, o kitap ağırlığınca altın verdirecek dereceye ulaşmıştı.

(31) Duha'l-İslâm, I/162.

İşte el-Câhız, İslâm toplumunun sükûnet, istikrar ve zenginlikle yaşadığı, ilmî hareketin zirveye ulaştığı, birçok kitap ve ilmin tercüme edildiği böyle bir dönemde yaşamıştır.⁽³²⁾

I. BÖLÜM

EL-CÂHIZ'IN HAYATI VE ESERLERİ

a. Hayatı:

El-Câhız diye meşhur olan Ebû Usmân Amr b. Bahr b. Mahbûb, hicrî 150 (766 m.)⁽³³⁾ ile 160 (776 m.)⁽³⁴⁾ yılları arasında Basra'da doğdu.⁽³⁵⁾ Dedesi Mahbûb (Fezâre) siyah zenci ve deve çobanıydı.⁽³⁶⁾

El-Câhız çok çirkindi. Hatta halife el-Mutevekkil oğlunun eğitimi için onu görevlendirmiş, fakat çocuk hocasının görünüşünden korktuğu için bu görevinden ayrılmıştı.⁽³⁷⁾

O, küçükken Basra'daki Seyhân kanalı kıyısında ekmek ve balık satarak⁽³⁸⁾ geçimini temin etmiştir.

El-Câhız'ın çocukluk ve gençliği sıralarında Bağdad'dan sonra İslâm âleminin ikinci ilim merkezi olan⁽³⁹⁾ Basra'da çok canlı bir ilim ve kültür hayatı vardı. Ebû Ubeyde (Öl.210/825)⁽⁴⁰⁾, Ebû Zeyd (Öl.215/830)⁽⁴¹⁾, el-Asmaî

(32) Fevzi es-Seyyid Abdurabbih 'İd, el-Mekâyisu'l-belâğiyye 'inde'l-Câhız fi'l-beyân ve't-tebyîn, Kahire, 1983, s. 17.

(33) Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-udebâ, Beyrut, tsz., XVI/74.

(34) Ramazan Şeşen, Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, Ankara, 1967, s.11.

(35) Mu'cemu'l-udebâ, XVI/74.

(36) Aynı yer.

(37) İbn Hallikân, Vefeyâtu'l-a'yân ve enbau ebnâ'iz-zemân, tah. İhsân Abbâs, Beyrut, tsz., s. 471.

(38) Mu'cemu'l-udebâ, XVI/74.

(39) Hannâ el-Fâhûrî, el-Câhız, Mısır, tsz., s.16.

(40) Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ et-Teymî. Basra'da doğmuş ve orada vefat etmiştir. Lügat ve şiirleri çok iyi biliyordu. Hadis hafızlarındandı. Şuûbî ve hâricî olduğu ileri sürülmüştür. El-Câhız onun hakkında şöyle demiştir: "Yer yüzünde bütün ilimleri ondan daha iyi bileni yoktu". Araplar'la ilgili haberleri ve neseplerin çoğunu toplamıştır. Birçok eseri vardır. Mecâzu'l-Kur'an, Kitâbu'l-hayl ve Nekâizu Cerîr ve'l-Ferezdek en meşhur eserleridir. (ez-Zirikli, el-A'lâm, Beyrut, 1980, VII/272).

(41) Ebu Zeyd Sa'îd b. Evs b. Sâbit el-Ensârî: Nahiv ve lügat âlimidir. Nahvi, el-Asmaî (Öl.216/831) ve Ebû Ubeyde'den (öl.210/825) daha iyi biliyordu. Basra'lı âlimlerin güvenilir olanlarındandı. Kitâbu'n-nevâdir fi'l-luğa ve Kitâbu'l-matar, onun meşhur eserlerindedir. (El-A'lâm, III/92)

(Öl.216/831)⁽⁴²⁾ gibi birçok büyük âlim Basra'lı idi. Pek genç yaşında okumaya karşı heves duyan el-Câhiz, bu âlimlerin derslerine devam ederek lügat, gramer, şiir ve ahbâr sahasındaki ufkunu genişletti. Bu arada Mescidîler'in (el-Mescidiyyûn) meclislerine, Basra panayırının kurulduğu ve çöl Araplarının geldikleri, şairlerin ve hatiplerin şiirlerini ve hutbelerini okudukları Mirbed'e devam etti.⁽⁴³⁾ Arap dilinin fesahatını onların ağızından öğrendi.⁽⁴⁴⁾

O, lügat ve edebiyatı Ebû Ubeyde (Öl.210/825), el-Asma'î (Öl.216/831) ve Ebû Zeyd (Öl.215/830) den aldı. Nahvi de Ebu'l-Hasen el-Ahfeş⁽⁴⁵⁾ (Öl.215/830) ten tahsil etti.⁽⁴⁶⁾ Kitaplara ve ilme çok meraklıydı. Eline geçirdiği kitabı, ne olursa olsun, okumadan bırakmazdı. Kitapları okuyabilmek için, kitapçı dükkânlarını kiralar ve oralarda gecelerdi.⁽⁴⁷⁾ Mutezile'nin önde gelenlerinden olan, Ebû İshâk İbrâhîm b. Seyyâr en-Nazzâm (Öl.231/845) dan kelâm dersi alan⁽⁴⁸⁾ al-Câhiz, Hanefî mezhebinin imamlarından olan Ebû Yûsuf(Öl.183/798) tan hadis dinlemiştir.⁽⁴⁹⁾

Arap kültürünün yanında Yunan ve Fars kültürünü de alan⁽⁵⁰⁾ el-Câhiz, bu kültür sayesinde çağının birçok meselesine eserlerinde yer vermiş ve çağını yansıtan ansiklopedik bir yazar olarak kabul edilmiştir.⁽⁵¹⁾

(42) Abdulmelik b. Kureyb b. Ali b. Asma' el-Bâhili. Arap lügatçilerinin meşhurlarındandı. Şiir ve buldânî (beldeleri, ülkeleri) da çok iyi bilenlerdendi. Basra'da doğmuş ve orada ölmüştür. Bâdiyeleri dolaşıp bedevilerin dilini ve onların bildiklerini ezberlemişti. El-Ahfeş: "Şiiri el-Asma'î'den daha iyi bilen birisini görmedik" demiştir. Şiirlerini topladığı el-Asma'îyyât adlı şiir kitabı meşhurdur. Bundan başka pek çok eseri vardır. (El-A'lâm, IV/162)

(43) Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, s. 11.

(44) Mu'cemu'l-udebâ, XVI/75.

(45) Ebu'l-Hasen Sa'id b. Mes'ade el-Mucâşî'i. El-Ahfeşu'l-evsat diye meşhur olmuştur. Sadece el-Ahfeş denilince o anlaşılır. Nahivci, dil ve edebiyat âlimidir. Belhli'dir. Basra'ya yerleşmiştir. Arapça'yı Sibeveyh'ten öğrenmiştir. Birçok eseri vardır. Tefsîru me'âni'l-Kur'ân bunlardan birisidir. Aruz vezinlerine habab veznini o ilâve etmiştir. (El-A'lâm, III/101).

(46) Mu'cemu'l-udebâ, XVI/75; Duha'l-İslâm, I/387.

(47) Mu'cemu'l-udebâ, XVI/75.

(48) Aynı yer.

(49) İbnü'l-Enbârî, Nuzhetu'l-elibbâ, Kahire, tsz., s. 192.

(50) Ahmed Emîn, Duha'l-İslâm, I/387.

(51) El-Câhiz ve Eserlerindeki Kur'an ve Tefsîrine Ait Görüşleri, s. 15.

O dönemde kişinin kültürünü artırmak için ilmî seyahatlara çıkması önemli bir husus olmasına rağmen, el-Câhız, yalnız Dimeşk ve Antakya'ya gitmiştir.⁽⁵²⁾

Halife el-Me'mûn (Öl.218/833), el-Câhız'ı divan kâtipliğine getirmiş, ancak o, bu görevini üç gün devam ettirebilmiştir.⁽⁵³⁾ Daha sonraları bu makamda İbrâhîm b. el-Abbâs es-Sûlî'ye (Öl.243/857) vekâlet etmiştir.⁽⁵⁴⁾

El-Câhız, geçimini daha çok, yazdığı eserleri ithaf ettiği kimselerden aldığı bahşişlerle temin etmiştir. Bilhassa, el-Hayevân, el-Beyân ve ez-Zer' ve'n-nahl'i takdim ettiği kimselerden beşer bin dinar mükâfat almıştır.⁽⁵⁵⁾

220-233 (835-847) yılları arasında vezirlik makamını işgal eden Muhammed b. Abdulmelik ez-Zeyyât (Öl.233/847)⁽⁵⁶⁾ el-Câhız'ı himaye etmiş ve ona divandan maaş bağlamıştır. El-Câhız da edebiyat ve siyasette Ahmed b. Ebî Duâd'a (Öl.240/854) karşı İbnu'z-Zeyyât'ı desteklerdi. El-Câhız'ın yazarlığının en verimli devresi bu zamana rastlar. Bu sırada telif ettiği birçok risalesini İbnu'z-Zeyyât'a ithaf etmiştir. Hicrî 233 yılında İbnu'z-Zeyyât azledilip öldürülünce, dostunun başına gelen bu belâ el-Câhız'a da tesir etti. Yakalanıp hapsedildi. Yalvarması üzerine İbn Ebî Duâd⁽⁵⁷⁾ tarafından affedildi.⁽⁵⁸⁾ Bundan sonraki eserlerinin bir kısmını İbn Ebî Duâd ve oğlu Muhammed (Öl.238/852)

(52) El-Câhız, el-Hayevân, tah. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Beyrut, tsz., IV/154; V/373.

(53) Mu'cemu'l-udebâ, XVI/78, 79.

(54) a.g.e., XVI/84.

(55) İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, tah. Rida Teceddud, İnan, tsz., s. 210.

(56) Muhammed b. Abdulmelik b. Ebân b. Hamza: Abbâsî halifelerinden el-Mu'tasım'la (Öl.227/841) el-Vâsik'in (Öl.232/847) veziriydi. Dil ve edebiyat âlimiydi. Şiiri ve nesri mükemmeldi. El-Mu'tasım ve oğlu el-Vâsik en önemli devlet işlerini ona havale etmişlerdi. El-Mutevekkil halife olunca, onu vazifeden alıp Bağdad'da ölünceye kadar işkence yaptırdı. Ona ait bir şiir divanı vardır. (El-A'lâm, VI/248).

(57) Ahmed b. Ebî Duâd b. Cerîr b. Mâlik: Meşhur mutezilî kadılarından ve Kur'an'ın yaratıldığını söyleyenlerin ileri gelenlerindedir. Basra'da doğduğu söylenmiştir. Ebu'l-Aynâ: "İbn Ebî Duâd'dan daha güzel konuşan birisini görmedim" demiştir. Ahbâr ve ensâb bilgisine sahipti. Ez-Zehabî, Cehmiyye'den olduğunu söylemiştir. (El-A'lâm, I/124).

(58) Mu'cemu'l-udebâ, XVI/79, 80; Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, s. 13.60 Ebû Muhammed el-Feth b. Hâkân b. Ahmed b. Gurtûc et-Turkî: Türk hükümdarlar âilesinden ve halife el-Mu'tasım'ın yakın adamlarından Hâkân b. Ahmed'in oğludur. Pek küçükken babası vasıtasıyla el-Mu'tasım ve oğlu el-mutevekkil ile alâka kurmuş, çocukluğu ve hayatı daima el-Mutevekkil ile beraber geçmiştir. Feth, sırasıyla el-Mu'tasım, el-Vâsik, el-Mutevekkil devirlerinde çeşitli hizmetlerde bulunmuştur. El-Mutevekkil'in istihbarat işleriyle meşgul olmuş, sonraları el-Mutevekkil'in halifelîği zamanında ona vezirlik de etmiştir.

adına yazdı. Ahmed b. Ebî Duâd ve oğlunun ölümleri üzerine halife el-Mutevekkil ve Feth b. Hâkân⁽⁵⁹⁾ (Öl.247/861) tarafından himaye görmüştür.⁽⁶⁰⁾

Hayatının sonlarında felç olan ve gut hastalığına yakalanan el-Câhiz Basra'ya çekildi. Halife el-Mutevekkil (Öl.247/861) Basra'dan yanına getirilmesini istemiş, o da gelen elçiye: "Halife, hiçbir faydası olmayan, bir tarafa meyleden, idrarını tutamayan bunak bir adamı ne yapacak?" diyerek yerinden ayrılmamıştır. Yaygın görüşe göre, hicri 255 (m.868) yılında da vefat etmiştir.⁽⁶¹⁾

b. Eserleri:

Zamanında en çok eser veren kişi olarak bilinen el-Câhiz'in⁽⁶²⁾ işlediği konular da çok çeşitlidir. Belli bir konuyu işlediği eserlerinin "alfabetik sıraya göre düzenlenmemiş, çağının ansiklopedisi"⁽⁶³⁾ olarak nitelendirilmesi yerinde bir tespittir.

Okuyucuyu sıkmamak için bir konudan başka bir konuya geçer. Ciddî ve önemli bir meseleyi anlattıktan sonra, eğlendirici bir fıkraya yer verir; garip bir olay nakleder.

Eserleri hakkında Ramazan Şeşen şu bilgiyi vermektedir:

"Sibt b. el-Cevzî, onun eserlerinin 370 tane olduğunu, bunların çoğunu Bağdad'da Ebû Hanîfe türbesi kütüphanesinde gördüğünü ifade eder. Bu sayıya bazı eserlerini İbnu'l-Mukaffa' (Öl.145/762), el-Halîl (Öl.170/786) ve benzerleri, daha önce gelen meşhur kimseler adına yazdıklarını da ilâve edersek, bu miktarı daha da artırabiliriz. Charles Pellat tarafından onun eserleri hakkında yapılan liste iki yüzden fazla isim ihtiva ettiği halde, tarafımızdan yapılan başka bir liste 260 ı aşkın eser ihtiva etmektedir. Bu miktarın 200 e yakınının ona

(59) Ebû Muhammed el-Feth b. Hâkân b. Ahmed b. Gurtûc et-Turkî: Türk hükümdarlar âilesinden ve halife el-Mu'tasım'ın yakın adamlarından Hâkân b. Ahmed'in oğludur. Pek küçükken babası vasıtasıyla el-Mu'tasım ve oğlu el-mutevekkil ile alâka kurmuş, çocukluğu ve hayatı daima el-Mutevekkil ile beraber geçmiştir. Feth, sırasıyla el-Mu'tasım, el-Vâsik, el-Mutevekkil devirlerinde çeşitli hizmetlerde bulunmuştur. El-Mutevekkil'in istihbarat işleriyle meşgul olmuş, sonraları el-Mutevekkil'in halifelîği zamanında ona vezirlik de etmiştir. Feth, şair, hatip, cömert ve zeki bir kimseydi. Çok kıymetli ve büyük bir kütüphanesi vardı. Okumaya çok düşküdü. Halifenin meclislerinde bile fırsat buldukça kitap okurdu. (El-A'lâm, V/133; Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, s. 26, 27).

(60) Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, s. 13.

(61) El-Fihrist, s. 209; Mu'cemu'l-udebâ, XVI/113, 114.

(62) El-Mes'ûdî, Murûcu'z-zeheb, Paris, 1914, IV/195.

(63) Duha'l-İslâm, I/388.

ait olduğu sabit olmakla beraber 70 kadarı ona isnat edilen veya müstakil bir esere işaret ettiği şüpheli isimlerdir.⁽⁶⁴⁾

Bize kadar gelen en önemli eseri; belâgat ve fonetik ilminin temellerini atmak, Araplar'ın şiir ve hitabet sahasındaki dirayetlerini ortaya koymak için telif ettiği antoloji mahiyetindeki el-Beyân ve't-tebyîn adlı eseridir.

İkinci önemli eseri de, hayvanlar hakkında telif ettiği ve sık sık kelâma, felsefeye, sosyolojiye, eski Arap şiirine dair istitratlarda bulunduğu lügata dair izahlar verdiği el-Hayevân adlı eseridir. Bu, el-Câhız'ın eserleri arasında âdeta bir ilimler ansiklopedisidir.⁽⁶⁵⁾

II. BÖLÜM

EL-CÂHIZ'IN İLMU'L-LUĞA'YLA İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

1. El-Câhız'ın dilin aslı, hayatı ve diyalektoloji ile ilgili görüşleri:

Bir millet tarafından konuşulan dil, düzenli ve belirli kaideleri olan ifade veya cümleler şeklinde bir araya gelen lâfızlardan ibarettir. Burada akla, şu soru gelmektedir: "Bu lâfızlar nereden geldi?" veya "Bunları ilkin kim ortaya çıkardı?"

İlmu'l-luğanın "dil'in aslı ve hayatı" adıyla incelediği bu konu hakkında el-Câhız, çeşitli görüşler ileri sürer: "Dil, Allah'ın yarattığı, kendilerine güç kuvvet verdiği, ilhamda bulunduğu ve öğrenme kabiliyeti verdiği kimselerden, insanların eline geçen bir emanettir."⁽⁶⁶⁾ O, bu sözülle şunu kastetmektedir: Dil, Allah'ın insanlara ilham edip onlara emanet olarak verdiği bir mahlûktur. Fakat el-Câhız bize, bu ilhamın nasıl meydana geldiğini ve zamanını, vahyi bütün insanlara aynı yerde ve aynı zamanda, bir defada hepsine birden mi indirdi yoksa bir kısmına indirip de sonra onlara dili başkalarına öğretme görevi mi verdi? Bunları açıklamamıştır.⁽⁶⁷⁾

O, görüşlerini şöyle açıklar: Kur'an'ın getirdiği lâfızlar cahiliye devrinde mevcut değildi. Allah, indirdiği kitabına "Kur'ân" adını verdi. Bu kelime, Kur'an ortaya çıkıncaya kadar yoktu.⁽⁶⁸⁾

El-Câhız'ın, bu meseleyle ilgili olarak getirdiği başka bir delil daha vardır. Bunlar, bazı peygamberlerin sözleridir. Hz. İsmail'e Arapça telkin edilmeksizin

(64) Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, s. 14.

(65) a.g.e., s. 15.

(66) El-Hayevân, I/348.

(67) Ali Bu Mulahham, el-Menâhî'l-felsefiyye inde'l-Câhız, Beyrut, 1988, s. 224.

(68) El-Hayevân, I/348.

ve alıştırmaksızın ilham edilmişti.⁽⁶⁹⁾ Hz. Meryem'in oğlu İsa'nın beşikte konuşması, Hz. Yahya'nın bebekken hikmetle konuşması, bunlardan önce Hz. Âdem'le Hz. Havva'nın konuşmaları Allah tarafından, Uhbân b. Evs'le⁽⁷⁰⁾ konuşan kurt, Hz. Nuh'un kargası, Hz. Süleyman'ın Hudhud adlı kuşu, karınca, Hz. Uzeyr'in eşiği de Allah tarafından konuşturulmuştu. "Böylece Allah her şeyi kendi kabiliyetine göre konuşturdu ve öğrenmeye mecbur etti."⁽⁷¹⁾ Bu arada o, dilde kuş sesi olan ötmenin ve koyun sesi olan melemenin, var olan seslerin taklidinden meydana gelen lâfızlar olduğu görüşüne varmıştır.⁽⁷²⁾

Dilin, Allah tarafından, kullara ilham edildiğini yani tevkîfî olduğunu söyleyen el-Câhiz, başka birçok dil olduğunu biliyor, bu dilleri konuşan kimseleri görüyor ve onların dillerini işitiyordu. Bu duruma göre, onun tek dil olduğunu söylemesi gerekiyordu. O, dillerin farklı ve çok oluşunun, milletlerin yerleştiği çevrelerin farklı oluşundan ileri geldiği cevabını verir. Gerçekten çevre, huy ve ahlâka tesir ettiği gibi, dile de tesir eder. Bunu modern ilmu'l-luğa da kabul etmektedir. Fakat mesele, el-Câhiz'in tevkîfî olma görüşüyle tam olarak uyuzmaz. O, görüşünü şöyle ifade etmiştir: "Şöyle derler: İnsanlar, zamanlarında, daha çok babalarına benzerler. Yerlerin yapısındaki değişikliğin derecesine göre, hayvanların şekillerinin değiştiğini gördük. Dillerin, ahlâkın ve şehvetlerin de buna göre değiştiğini gördük."⁽⁷³⁾

Arap dili, cahiliye döneminden itibaren bir takım lehçelere ayrılmıştır. El-Câhiz, Abbâsiler devrindeki lehçe farklılıklarını iki sebebe bağlar:

a. Arap kabileleri arasındaki lehçe farklılıkları: Bu, cahiliye dönemine kadar uzanır. Arap kabileleri Cezîratu'l-Arab'ın sınırları dışındaki yeni büyük şehirlere gittiklerinde lehçelerini korudular. "Büyük şehirlerde oturanlar aralarına yerleşen Arapların dilleriyle konuşuyorlar. Bu sebeple sen, Kûfe, Basra, Şam ve Mısır'da oturanların lâfızlarında farklılıklar görürsün."⁽⁷⁴⁾

Basra'da oturanlar القُدْر (tencere anlamında ve çoğulu القُدُور) kelimesini kullanıyorlar. Mekke halkı ise, aynı anlamda başka bir kelimeyi kullanıyor. Bu

(69) El-Beyân, III/290.

(70) Uhbân b. Evs, sahabedendir. Bir kurdun kendisiyle konuşması üzerine Hz. Peygamber'e gelip müslüman olmuştur. (El-Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, Beyrut, tsz., II/44, 45).

(71) a.g.e., III/292, 293.

(72) El-Hayevân, V/287.

(73) El-Câhiz, el-Beyân ve't-tebyîn, tah. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Mısır, 1395/1975, III/294.

(74) a.g.e., I/18.

kelime *الْبَرَمَة* (çoğulu *الْبِرَام*) dir. Mekkeliler (koku manasında) *الْكَافُور* kelimesini kullanırlarken, Basralılar *الطَّلَع* derler.⁽⁷⁵⁾

b. Arapların, Arap diline yeni lâfızlar getiren ve onda lahn⁽⁷⁶⁾ ve bozuk konuşmayı yaygınlaştıran yabancı milletlerle temas kurmalarıdır. "Görmüyor musun? Geçmişte Araplar, aralarına yerleşen İranlıların lâfızlarına sarıldılar. Bu sebeple *الْبَطِيخ* ı (kavun, karpuz) *الْخَرْبِيز* diye adlandırdılar. *السَّمِيط* (veya *السَّمِيط* a (dizilmiş tuğla) *الرَّزْدَ الْمَسُو*, dediler. *الْمَسُو* u (sirkeye batırılarak pişirilen etten yapılmış bir yiyecek) *الْمَزُور* diye adlandırdılar. Kûfe halkı da böyledir. Onlar da *المِسْحَاة* a (kürek, çapa) *بَال* derler. *بَال* Farsça bir kelimedir.

Bu, Basralılar arasında olsaydı -ki onlar, İran'a çok yakın ve Arap ülkesinin en uzak noktasındaydı- aynısı olurdu.⁽⁷⁷⁾

Kûfeliler *الْحَوْك* a (semizotu) *الْبَادْرُوج* dediler. *الْحَوْك* Farsça, *الْحَوْك* ise Arapça'dır.

Basralılar dört tane yol birleştğinde, *مُرْبَعَة* derler. Kûfeliler ise buna, *وَأَزَار* ya *السُّوَيْقَة* ve *السُّوُوق* Farsça'dır. *الْجِهَارْسُوك* adını verirler. *الْجِهَارْسُوك* Farsça'dır. *وَأَزَار* Farsça'dır. *الْقَتَاء* ya *الْمَجْدُوم* a (sakat, cüzamlı) *وَيَذِي* derler. *وَيَذِي* Farsça'dır.⁽⁷⁸⁾

Daha önce belirttiğimiz gibi, ılu'luğanın uğraştığı konular arasında diyalektoloji (lehçebilim) de vardır. El-Câhız şunu anlatır: "Muâviye bir gün: En fasih kişi kimdir? diye sordu. Birisi şu cevabı verdi: "Furât'ın lahlahâniyyesinden⁽⁷⁹⁾, Temîm'in an'anasından⁽⁸⁰⁾, Bekr'in keskesesinden⁽⁸¹⁾ uzak, kendilerinde Kuzâ'a'nın gamğaması⁽⁸²⁾ olmayan, yine Himyer'in

(75) a.g.e., I/19.

(76) Lahn: Konuşurken veya okurken, kişinin yaptığı nahiv hatası. Bu, i'râbta veya cümledeki kelimelerin dil kaidelerine aykırı olarak sıralanması şeklinde olabilir. Ayrıca lahn, lâfızları telâffuz ederken de olabilir. Bkz: El-Firûzâbâdî, el-Kâmûsu'l-muhîd, Beyrut, 1413/1993, s. 1587; Mu'cemu'l-mustalahâti'l-arabiyye fi'l-luğa ve'l-edeb, s. 174.

(77) a.g.e., I/19.

(78) a.g.e., I/20.

(79) Lahlahâniyye: Kelimenin sonundaki hemzenin hafzedilerek söylenmesi. Msl., *مَا شَاءَ اللهُ* yerine *مَا شَأَ اللهُ* denilmesi.

(80) An'ana: Hemze yerine ayn harfinin kullanılması. Msl., *عَنْ* yerine *أَنْ* denilir.

(81) Keskeses: Muhâtab için kullanılan *kâf* (ك) harfinin *sîn* (س) harfine çevrilmesi.

(82) Gamğama: Konuşma esnasında kelimelerdeki harflerin açık seçik olmaması.

Tumtumâniyyesi⁽⁸³⁾ olmayan kimselerdir. O: Kim onlar? dedi. Cevabı: Kureyş oldu."⁽⁸⁴⁾

2. El-Câhız'ın Fonetikle İlgili Görüşleri:

El-Câhız, ılmu'l-Luğanın fonetik ve semantiğe dayandığını biliyordu. Bu bakımdan o, ses ve mana ile ilgili konuları ele alarak, özellikle el-Beyân ve't-tebyîn adlı eserinde önemli bilgiler vermiş ve işe sesin tarifini yaparak başlamıştır.⁽⁸⁵⁾ Konuşulanla yazılan arasında fark olduğuna, yazının bütün sesleri gösteremeyeceğine işaret etmiştir. Onun bu konuda şöyle dediğini görüyoruz: "Mahreçler (seslerin çıkış yerleri) sayılmaz."⁽⁸⁶⁾ Bu görüşünü, şîn (ش) harfinde meydana gelen pelteklilikten (el-luşğadan) bahsederken belirtmiştir. "Bu çeşit peltekliliği yazı tasvir edemez." Yine görüşünü, diğer dillerdeki seslerin mukayesesini yaparak vurgulamaya çalışmıştır. Neticede bunlardan bir kısmının bir dilde bulunup diğerinde bulunmadığı görüşüne varmıştır. Bununla ilgili olarak: El-Asmaî'nin (Öl.216/831) şu sözünü nakleder: "Rumlarda dâd (ض), İrânililerde sâ (ث), Süryânilerde de zâl (ذ) yoktur."⁽⁸⁷⁾ Böylece o, bu yaptığıyla mukayeseli ılmu'l-luğayla uğraşanların ilklerinden olur.

El-Câhız, hayvan ve insanlarda harflerin mahreçlerini inceleyerek şu görüşleri ileri sürmüştür: Eğer hayvanlar, insan gibi, harflerin mahreçlerine sahip olsalardı, onlar da konuşabilirlerdi. Bağırılak kuşuna (القَطَاة) üç harf verilmiştir. Bunlar: Kâf (ق), tâ (ط) ve elif (ا) tir. Bu harfler onun sesi olmuş ve böylece o, çıkarabildiği sesle adlandırıldı.⁽⁸⁸⁾ Koyuna verilen de ما dır. Köpeğe verilen, وَوُ وَوُ وَوُ وَوُ ve benzerleridir. Kargaya verilen de kâf (ق) tir. Papağana daha fazla harf verilmiştir. Kedilere ise, birçok harf verilmiştir.⁽⁸⁹⁾ Buna, kedilerin birbirlerine cevap vermelerini gösterir.

İnsandaki mahreçlerin çeşit ve sayısı daha fazladır. Fakat çocuk, harflerin mahreçlerine muhtaç olma yönünden hayvana benzer. O, köpeğe وَوُ أَوْ عَوْ adını verir. Koyuna ماء adını verir. Çocuk, kelimeleri dudaklarından çıkarır.

(83) Tumtumâniyye: İsmi başında gelen اَل takısı yerine اَم kullanılmasıdır.

(84) El-Beyân, III/212, 213.

(85) a.g.e., I/79.

(86) a.g.e., I/34.

(87) Aynı yer.

(88) El-Hayevân, V/287.

(89) a.g.e., V/289.

Bu sebeple onun ilk telâffuz ettiği şey, مَامَا ve بَابَا dir.⁽⁹⁰⁾ Harflerin mahreçleri, bülûğa eren kimsede, dilin, dişlerin, dudakların ve burnun durumundan etkilenir. Mîm (م) ve bâ (ب), dilin hareketinden çıkıp dudakların hareketine dahil olurlar. Dâd (ض) sadece sağ avurdan çıkar. Ancak konuşanın hem sağ, hem sol elini kullanan birisi (gibi her iki avurdan çıkaran olursa ne âlâ).⁽⁹¹⁾

Aynı dilin harflerinin, kelime ve cümlelerle birleşirken bir kısmı tenâfur (kakafoni, ses kakışması) eder, bir kısmı da diğerleriyle uyuşur. Mahreçleri uzak olan harfler birbirleriyle uyuşurlar. El-Câhız, cîm (ج) harfinin, zâ (ظ), kâf (ق), tâ (ط) ve gayn (غ) ile hiçbir şekilde yanyana gelmediğini söyler.⁽⁹²⁾

Ona göre, Arapça konuşan birisini dinleyen kimse, onun konuşmasından hangi ırka mensup olduğunu anlayabilir. Bu görüşünü, hiç şüphesiz, o devirdeki Irak toplumunun yapısını iyi bildiği için ileri sürmüştür. Çünkü o sırada Irak toplumu, çeşitli milliyetler ve dillerle karışmış durumdaydı. Her topluluğun kendi dilinde farklı sesler vardı ve onlar Arapça'ya karışmış haldeydi.

El-Câhız, sesle (fonetikle) ilgili bilgileri daha çok hatiple ilgili konularda verir. Çünkü fonetiği iyi bir hatip, dinleyicileri üzerinde iyi bir tesir bırakabilir. Bunun zıddı durumda olan bir hatip de gülünç duruma düşebilir.

O, fonetikle ilgili meseleleri "konuşma kusurları" ifadesiyle de dile getirir ki bunlara bozukluk da diyebiliriz. Onun incelediği bozukluklar iki kısma ayrılır.

a. Konuşma organında yaratılıştan mevcut olan bir kusur sebebiyle meydana gelen bozukluk.

b. Dillerin birbirine karışması veya yabancı dillerin etkisiyle meydana gelen bozukluk.

Birinci kısımda pelteklîğe (al-luşğaya) özel bir önem vermiştir. O, pelteklikten sayılan, yazıyla tasviri mümkün olan ve olmayan harflerin sayısını zikretmiştir. Ayrıca bunların hangisinin daha kötü olduğundan ve bu tür pelteklikle meşhur olan belâgatçılardan bahsetmiştir.

Bu tür pelteklîğe giren harflerin yazıyla bilinenleri dörttür: Bunlar: Kâf (ق), sîn (س), lâm (ل) ve râ (ر) dır. Bir tür pelteklîğin tasvir edilmesine imkân yoktur. Bu da şîn (ش) de olandır. Bunlar aşağıdaki cetvelde görüldüğü şekilde değişikliğe uğrarlar.

(90) El-Beyân, 1/62.

(91) Aynı yer.

(92) El-Beyân, 1/69.

س — ثاء	(بسم الله — بثم الله)
ق — طاء	(قلت له — طلت له)
ل — ياء	(جمل — جمِي)
ل — كاف (ما العلة في هذا — مكعكة في هذا)	
ر — ياء	(عمرو — عَمِي)
ر — غين	(عمرو — عمغ)
ر — ذال	(عمرو — عمد)
ر — ظاء	(مرة — مظة)

Râ (ر) nın, bu dördün dışında, el-Câhız'ın yazıyla tespit edemediği başka bir sese çevrildiğine dair şu rivayetini görüyoruz: "Vâsil b. Atâ'yla şair Süleyman b. Yezîd el-Adevî'de bulunan beşinci (tür) pelteklığın tasvirine imkân yoktur."⁽⁹³⁾

El-Câhız, pelteklığı (el-luşğayı) sıralamada halkın farklı düşündüğünü, bunun en kötüsünün hangisi olduğunu seçmede birbirlerinden ayrıldıklarını belirtmiştir. Bazı kimseler bunun, şâsث ya çevrilen sîn (س) deki pelteklik olduğunu söylemişlerdir. Büyük çoğunluk gayn (غ) e çevrilen râ (ر) daki pelteklik olduğu görüşündedir.⁽⁹⁴⁾

Bu konudaki münakaşalar, daha çok râ (ر) hakkında yapılmıştır. Belki de bu, daha yaygın ve başka seslere çevirme bunda daha fazla olduğu içindir. Onun derecelerini "şahsiyet ve karakter sahibi için en basit ve en hafif olanı" diyerek sıraladılar.⁽⁹⁵⁾

Pelteklığın bu türü, yâ (ي) ya çevrilendir. Onun arkasından zâ (ظ) ya çevrilen gelir. Daha sonra zâl (ذ) e çevrilen gelir. En hafifi ve meşhur büyükler, belâgatçılar ve âlimlerde en çok görüleni gayn (غ) harfine çevrilenidir.⁽⁹⁶⁾

Bunun sebebi de azmedildiği ve gayret gösterildiği takdirde bunu düzeltmenin kolay olmasıdır. Böyle bir pelteklığı olanlar, isterlerse bundan kurtulabilirler.⁽⁹⁷⁾

(93) El-Beyân, I/35. 36.

(94) a.g.e., II/232.

(95) a.g.e., I/36.

(96) a.g.e., I/37.96 a.g.e., I/36.

(97) a.g.e., I/35, 36.

El-Câhız'ın hatipte bulunmasını istediği bir takım özellikler vardır. Bunlar arasında sesle ilgili olanlar da vardır ki, en önemlisi el-cehâra (الجهارة) dediğidir.

O, bu konuda Sehl b. Hârûn (Öl.215/830) un, el-Me'mûn (Öl.218/833) u, "cehâra" sahibi bir kimse olarak nitelediğini belirten bir sözünü nakletmiştir.⁽⁹⁸⁾

Araplar, onun bu sözündeki cehâra sözüyle, sesin gücünü ve uzak bir mesafeden dinleyiciye ulaşma gücünü kastederler.⁽⁹⁹⁾ Karşılığında ضآلة (zayıflık) tabirini getirmeleri de buna delâlet eder.

"Onlar sesi gür olanı (الجهير الصوت) beğenirler, sesi zayıf olandan hoşlanmazlardı. Bu sebeple onlar, konuşurlarken avurtlarını çatlatırlardı. Ağızın geniş olmasını beğenirler, küçük olmasından da hoşlanmazlardı."⁽¹⁰⁰⁾

Gür sesli olmanın (cehâra), hatip için beğenilen özelliklerin başında yer alması normal bir şeydir. Çünkü o günün şartlarında camide veya savaş alanında yapılan bir konuşmayı dinleyicilere duyurmanın başka bir yolu yoktu. Ancak yaratılıştan ses telleri güçlü olan birisinin sesi, uzaklara ulaşabilirdi.

El-Câhız'ın saydığı kusurlar arasında, konuşma esnasında dilde meydana gelenler vardır. Bunlar, ya dilin bir harfi çıkarmada tutukluk göstermesi, ya da bütün harfleri çıkarırken zorlanmasıdır. Birinci şekli et-temteme (التمتمة) ve el-fe'fee (الفأفة) dir. Et-temteme, tâ (ت) harfinin telâffuz edilirken hemen çıkarılmayıp tekrar edilmesidir ki, tâ (ت) harfinde meydana gelen kekemelik diyebiliriz.⁽¹⁰¹⁾ El-fe'fee de, konuşma esnasında fâ (ف) harfinin hemen telâffuz edilemeyip tekrar edilerek söylenmesidir.⁽¹⁰²⁾ Yani fâ (ف) harfinde meydana gelen kekemeliktir.

İkinci şekil olarak da el-hukle (الحكلة), el-ukle (المقلة) ve el-hubse (الحبسة) yi zikretmiştir.⁽¹⁰³⁾ Bu kusurların tam olarak tariflerini yapmak ve birbirlerinden ayırmak zordur. El-Hukle: "Dilde tutukluk, sözü iyi ifade edememe

(98) a.g.e., I/91. جهر filinin mastarı olan bu kelime: "Konuşurken sesini yükseltmek ve gür sesli olmak" anlamındadır. (El-Cevherî, Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-arabiyye, Kahire, 1282, I/300.

(99) Hammâdi Semmûd, et-Tefkiru'l-belâğî inde'l-Arab, Tunus, 1981, s. 236.

(100) El-Beyân, I/121.

(101) El-Kâmûsu'l-muhit, s. 60?

(102) İbn Manzûr: "Et-temteme: Sözüün tâ (ت) ve mîm (م) e çevrilmesidir" demiştir. Lisânu'l-Arab, Beyrut, tsz., Dar sâdir, XIII/71.

(103) El-Beyân, I/39-40.

ve kekemelik" şeklinde tarif edilmiştir.⁽¹⁰⁴⁾ El-ukle: "Konuşmak istediğinde dilin zorlanmasıdır."⁽¹⁰⁵⁾ El-hubse ise: "Konuşmak istediğinde dilin zorlanması ve tutulması" diye tarif edilmiştir.⁽¹⁰⁶⁾ El-Câhiz kendisi el-hubseyi: "Konuşmada el-fe'fee ve et-temteme derecesine varmayan bir tutukluk" diye tarif eder.⁽¹⁰⁷⁾

O, harfleri değiştirme ve onları telâffuz etmede zorlanmakla alâkası olmayan başka bir kusurdan da bahsetmiştir. Bunun adı el-lefef (اللفف) tir. Bu, "dilini ağız doldurarak güçlkle konuşmasıdır."⁽¹⁰⁸⁾ El-Câhiz'a göre de el-lefef: "Sözün bir kısmını diğerine karıştırmaktır."⁽¹⁰⁹⁾

O, yabancı dillerin de birbirlerini etkilediklerini söyler: "İki dil bir dilde birleşince, her biri diğerinin hakkını veremez."⁽¹¹⁰⁾

El-Câhiz, konuşma kusurları arasında da el-lukne (اللكنة) ve er-ratâne (الرتانة) yi zikretmiştir. İbn Manzûr (Öl.711/1311) bunu şöyle tarif etmiştir: "Dildeki tutukluk ve sözü ifade edememe."⁽¹¹¹⁾ Yine İbn Manzûr, el-Mubberred'den (Öl.285/898) şunu nakleder: "Konuşmacının konuşması yabancı dili andırması."⁽¹¹²⁾ Er-ratâne ise; "yabancıncının kendi diliyle konuşması, Arapların anlamadığı başka bir dille konuşmak" demektir.⁽¹¹³⁾

El-Beyân ve't-tebyîn'de şu ifade vardır: "Kişi, yabancıların bazı harflerini, Arap harfleri arasına katıp daha önceki alışkanlığı, dilini, önceki mahreçe çektiğinde, dilinde el-

lukne var denilir."⁽¹¹⁴⁾

El-lukne ve er-ratâne, Araplaştırılanlarla, özellikle Rumlar ve Slavlarla, yabancılar arasında yetişen Araplar arasında yaygındır.

El-lukne, hareketlerde olduğu gibi harflerle de olur.

Bir Nabatlıya: Bu dişi eşeği niye satın aldın? denildi. O da şu cevabı

(104) Lisânu'l-Arab, XI/162; el-Kâmûsu'l-muhit, s. 1274.

(105) Lisânu'l-Arab, VI/46.

(106) Lisânu'l-Arab, VI/46; el-Kâmûsu'l-muhit, s. 692.

(107) El-Beyân, I/39.

(108) Lisânu'l-Arab, IX/319.

(109) El-Beyân, I/38.

(110) El-Beyân, I/368; el-Hayevân, I/76.

(111) Lisânu'l-Arab, XIII/390; Muhammed b. Ebû Bekr b. Abdulkadir er-Râzî, Muhtârû's-Sihâh, Dimeşk, 1398/1978, s. 603.

(112) Lisânu'l-Arab, XIII/390.

(113) a.g.e., XIII/181.

(114) El-Beyân, I/39-40.

verdi: "أرْكَبُهَا وَتَلْدُ لِي" (Ona hem binerim, hem benim için doğurur)." O, manayı aynen verdi. Harfleri değiştirmede. Ne ilâve etti, ne de eksiltti. Fakat لِي demeyip تَلْدُ لِي diyerek kesreli olan harfin harekesini fetha yaptı.⁽¹¹⁵⁾

Harflerde olan el-lukne aşağıdaki şekillerde olur⁽¹¹⁶⁾:

س ————— ش	(السلطان — الشلطان)
ط ————— ت	(السلطان — السلطان)

Bunların her ikisi de Ziyâd el-A'cem'in⁽¹¹⁷⁾ (Öl.100/718 civarında) dilinde bir araya gelmiştir. O, السلطان ۱ الشلتان diye telâffuz ediyordu.

ش ————— س	(ما شعرت — ما سعرت)
ح ————— ه	(إنك لحائن — إنك لهائن)
ق ————— ك	(قلت له — قلت له)
ع ————— ء	(اهدوا إلينا عيراً — اهدوا إلينا أيراً)
ذ ————— د	(الجرذان — الجردان)
ج ————— ذ	(الجمل — الذمل)

3. El-Câhız'ın Semantik İlgili Görüşleri:

Daha önce de belirttiğimiz gibi semantik (anlambilim) ilmu'l-luğada (dilbilimde) "kelimelerin manalarını ve bu manalardaki değişiklikleri inceleyen ilim dalıdır." Semantik kelimesini ilmu'l-luğa alanında kullanan, kelimelerin mana değişimini inceleyen "Essai de semantique (Semantik Denemesi)" adlı eserin sahibi Fransız dilbilimci Michel Breal (Do.1382-Öl.1915), semantik adını özellikle kelimelerin anlam gelişmelerini inceleyen ilme verir.⁽¹¹⁸⁾

Semantik ilminin bir ilim olarak ortaya çıkışı çok yenidir. Ancak XIX. yüz yılda dilbilimin bir şubesi olarak semantikten söz edilmiştir. Acaba daha önce semantik yapan veya bu metodla eser yazan olmamış mıdır? Hemen belirtelim ki, semantik, adı zikredilmeksizin, ta ilk devirlerden beri değişik isimler verilerek bir ilim dalı olarak işlenmiştir. XIX. asırda yapılan iş, sadece

(115) a.g.e., I/74.

(116) a.g.e., I/71-74.

(117) Ziyâd b. Süleymân -veya Suleym- el-A'cem: Emevîler dönemi şairlerindendir. Güzel şiir söylerdi ve sözleri fasihti. Dili peltek olduğu için el-A'cem lâkabı verilmiştir. Isfahân'da doğup büyümüş, sonra Horasan'a yerleşmiş, uzun bir ömür sürdükten sonra orada ölmüştür. Hicvci bir şairdi. (El-A'lâm, III/54).

(118) Doğan Aksan. Anlambilim ve Türk Anlambilim, Ankara, 1978, s. 12.

önceden beri var olan bir şeyi yeni bir isimle adlandırmaktır. İşte daha önceden, bu işle uğraşanlardan birisi de el-Câhiz'dir.

Bir dilde kullanılan kelimelerin hepsi aynı anda doğmuş ve hep birlikte tarih boyunca yaşayıp giden şeyler değildir. Dildeki kelimeler her asırda aynen kullanılmazlar. Onlar da tıpkı insanlar gibi doğup belli bir müddet hayatlarını sürdürdükten, insanlar tarafından kullanıldıktan sonra artık kullanılmaz olurlar ve çok defa yerlerini başka kelimelere terkederek tarihe intikal ederler. Her kelimenin ömrü de birbirinden farklı olur. Kimisi çok uzun süre, o dili konuşanlar tarafından kullanıldığı halde, bazılarının ömrü çok kısa olur. Uzun süre bir dilde kullanılan kelimelerin manaları da her zaman aynı kalmaz. Zamanla bazı yeni manalar kazanıp eski manalarından bazılarını da kaybederler.

El-Câhiz bu konuda pek çok örnek vermiştir.

Yeni manada kullanmak üzere önceki manası değiştirilenlere el-muhadram (المخضرم) kelimesini misal vermiştir. Asıl manası başka olduğu halde⁽¹¹⁹⁾, bu isim, Ebû Recâ el-Utâridî (Öl.105/723-24) gibi hem cahiliye döneminde, hem de islâmî dönemde yaşayanlara verilmiştir.⁽¹²⁰⁾ Yine cahiliye döneminde, ibadet mertebelerinde en yüksek insan anlamına gelen es-sarûra (الصُرُورَة), bu gün hiç hacca gitmeyen demektir.⁽¹²¹⁾

Yeni kelimelerin ortaya çıkarılması, el-Munâfik (المُنَافِق) kelimesi gibi, delâlet ettikleri manadan, istikâk yoluyla olabilir. el-Munâfik (المُنَافِق) kelimesi en-nâfikâ (النَّافِقَاء) dan türetilmiştir. Bu, içinde yerbû' (jerboa, Arap tavşanı, tarla faresi) denilen hayvanın gizlendiği yerdir.⁽¹²²⁾

El-azira (العذرة) kelimesi, avlu demektir. Çoğulu da عَذْرَات tır. Fakat insanlar, pisliğin Kesîr ve çöpleri uzun süre avlularına atınca, attıkları maddelere,

(119) El-muxzûrüm: المَخْضُرْمُ fiilinden türetilmiş bir kelimedir. Hayvanların iki kulağından birini kesmek anlamına gelir. (İbn Manzûr, Lisânu'l-Arab, XII/185; es-Suyûtî, el-Muzhir fi ulûmi'l-luğa ve envâ'ihâ, şerh: Muhammed Ahmed Câdelmevlâ-Alî Muhammed el-Becâvî-Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, Beyrut, tsz., I/296).

(120) El-Hayevân, I/330; "Sanki böyleleri küfürden (inkârcılıktan) kesilerek İslâm'a geçmişlerdir. "El-Muhadram" kelimesi, şairler için de kullanılmaktadır. Hem cahiliye döneminde, hem islâmî dönemde yaşayan şairlere "muhadram şairler" denilmiştir. Lebid b. Rabî'a (Öl.41/661) bunlardandır". (El-Cevherî, es-Sihâh, II/282; Lisânu'l-Arab, XII/185; el-Muzhir, I/196).

(121) el-Hayevân, I/347. الصُّرُورَة: "Evlenmekten vazgeçen" anlamına da gelir. (Lisânu'l-Arab, IV/453; el-Muzhir, I/297).

(122) El-Hayevân, I/332.

atılan yerin adını verdiler.⁽¹²³⁾ Yani الْعَذْرَةَ "pislik, çöp" manasına gelmeye başladı.

El-melle (المَلَّة) kelimesi aslında, "ekmek yapılan yer" demektir. Böylece pişirildiği yerin adı verilerek, المَلَّة ekmek manasında kullanıldı.⁽¹²⁴⁾

Er-râviye (الرَّأْوِيَّة) de bu türdendir. Bu kelime "deve" anlamındadır. Yani, su tulumlarını taşıyan devedir. Su kaplarına, onu taşıyan devenin adı verilmiştir. Bu manadan dolayı, şiir ve hadis rivayet edene de er-râviye (الرَّأْوِيَّة) dediler.⁽¹²⁵⁾

Cahiliye döneminde kullanılan birçok lâfız ve tabirin terkedilip yerine başka lâfız ve tabirlerin getirildiğini söyleyen el-Câhiz, bu konuda şu örnekleri vermiştir.

Pazarda mal satan kimseden alınan bir tür vergi anlamındaki el-meks (المَكْس) terkedilmiştir.

أُنْعِمِ ظِلَامًا (günaydın) ve أُنْعِمِ صَبَاحًا (tünaydın) tabirleri terkedilip yerlerine كَيْفَ أَمْسَيْتُمْ ve كَيْفَ أَمْبَجْتُمْ denmeye başlanmıştır.⁽¹²⁶⁾

Köle, efendisine رَبِّي "Rabbim! Sahibim!" demeyi bıraktı.⁽¹²⁷⁾ Tabii, bu kelime ve ifadelerin terkedilmesinde İslâm'ın tesiri vardır. İslâm onların eski manalarını ortadan kaldırmıştır. Şu iki lâfız da terkedilmiştir:

El-Mirbâ' (المِرْبَاع), (elde edilen ganimetin başkanı için ayrılan dörtte biri) ve en-neşîta (النَّشِيطَةُ) (askerin düşman hedeflerine varmadan ele geçirdiği ganimet) kelimeleridir. Es-safiyî (الصَّفِي) kelimesi ise terkedilmeyip kalmıştır. O, her ganimetin Hz. Peygamber'e ait olanıydı. Bunlar da: Keskin kılıç, iyi at, sağlam zırh ve bazı ender bulunan şeylerden ibaretti.⁽¹²⁸⁾

Arapça'daki müteradif (eş anlamlı) kelimeler başka bir dilde göremeyeceğimiz şekilde çoktur. El-cemel (الْجَمَل=deve), es-seyf (السَّيْف=kılıç), es-sahrâ (الصَّحْرَاء=çöl) ve el-matar (المَطَر=yağmur) kelimelerinin yüzlerce müteradifi vardır. Terâdufe (eşanlamlılığa) ilk dikkat çeken ve onu yorumlamaya

(123) Aynı yer.

(124) El-Asma'i bunun yanlış olduğunu ileri sürmüştür. (El-Beyân, I/133.)

(125) Aynı yer.

(126) El-Hayevân, I/328.

(127) Aynı yer.

(128) El-Hayevân, I/330.

çalışan kişi el-Câhiz'di. O, bunun sebebini üç faktöre bağlamıştır:

a. Cahiliye döneminde kabilelerin ve lehçelerin çokluğu: Bir kabile, içinde yemek pişirilen kabı el-kıdr (القِدْر), bir başkası da el-burme (البُرْمَة), üçüncüsü de el-cefne (الجَفْنَة) diye adlandırmıştı. Bir kabile, evin ikinci katına el-ğurfe (الغُرْفَة) diyor, bir başka kabile de el-ulliyye (العُلَيَّة) veya el-illiyye (العَلِيَّة) diyordu. Bir kabile, kokuya et-tal' (الطَّلْع), bir başkası el-kâfûr, bir üçüncüsü de el-iğrid (الإِغْرِيد) vs. diyordu. Kureyş lehçesi hâkim olunca, kabilelerde kullanılan lâfızlar kaybolmaktan kurtulup onlar da müterâdif olarak fasih dilin içinde yer aldılar.⁽¹²⁹⁾

b. Birçoğunun Arapça'da karşılığı olmasına rağmen, Arapların, Abbâsîler devrinde ve daha sonra yabancı milletlerle temasları neticesinde, Arap diline bazı yabancı lâfızların girmesiyle, el-bittîh (البِطِّيْح) yerine el-hırbiz (الخِرْبِيز), es-semî (السَّمِيْط) yerine er-razdak (الرَّزْدَق), el-masûs (المَصُوْص) yerine el-mizver (المِزْوَر) gibi lâfızlar yaygınlaştı.⁽¹³⁰⁾

c. Lâfızların yanlış anlaşılması: Müterâdiflerin birçoğunun manası farklıdır. Fakat halk, lâfızlar arasındaki farka dikkat etmez. "İnsanlar, bazen lâfızları önemsemez ve onları öyle yerlerde kullanırlar ki, artık başka sözcükleri orada kullanmak daha uygun hale gelir. Görmüyor musun? Allah Kur'an-ı Kerim'de el-cû' (الجُوع) kelimesini ancak cezalandırma, şiddetli fakirlik ve apaçık âcizlik durumlarında kullanır. İnsanlar es-seğab (السَّغَاب) kelimesini kullanmayarak muktedir olma ve sıhhatte olma durumlarında da, yine el-cû' (الجُوع) kelimesini kullanırlar. El-matar (المَطَر) kelimesinde de durum böyledir. Bu kelime, Kur'an-ı Kerim'de sadece intikamın söz konusu olduğu yerde kullanılır.

Avam ve havassın birçoğu ise, el-matar (المَطَر) ile el-ğays (الغَيْث) kelimeleri arasında bir ayırım yapmaz. Kur'an, el-ebşâr (الأَبْصَار) kelimesini zikrettiği yerde el-esmâ' (الْأَسْمَاء) kelimesini kullanmaz. Seb' semâvât (سَبْعَ سَمَآوَاتٍ) terkiibini zikrettiğinde, el-aradîn (الأَرْضِيْنَ) kelimesini kullanmaz. Görmüyor musun? El-ard (الأَرْض) kelimesinin el-aradîn (الأَرْضِيْنَ) şeklinde çoğulunu getirmez ve es-sem' (السَّمْع) kelimesinin çoğulunu da el-esmâ' (الْأَسْمَاء) şeklinde kullanmaz. Avam tabakasının bu kelimeleri kullanışları ise

(129) El-Beyân, I/19.

(130) Aynı yer.

böyle değildir. Onlar lâfızların hangisinin kullanılmasının daha uygun olacağını araştırmazlar.⁽¹³¹⁾

El-Câhız, dille ilgili istitratlara (istitrâd=söz arasında, sırası gelmişken, antrparantez söylenen söz) çok meraklıdır. Garip bir kelimeye veya dille ilgili iştikâklara rastlayınca hemen durup onu evire çevire inceler. Çoğunlukla, söylediğini Ebû Zeyd el-Ensârî ve el-Asma'î gibi, dilci ve râvîlere nispet eder. Msl., كَلْبُ (köpek) hakkında getirdikleri şunlardır: ضَرَوْ (Ava alışan köpek, tazı). Müennes olanına ضَرَوَةٌ denir. كَلْبُ ضَارٍ (Av köpeği, tazı). Çoğulu, كِلَابٌ كِلَابٌ (Köpekler aşırı derecede ava dadandılar).⁽¹³²⁾

İnsanlar, كَلْبٌ (köpek), كَلْبٌ (köpekler), كَلْبٌ (köpekçik), كِلَابٌ (köpekler), adlarını koydular.⁽¹³³⁾ Su samuruna كَلْبُ الْمَاءِ, değirmen iğinin başındaki demire كَلْبُ الرَّمِي, deve palanının ucundaki eğri demire كَلْبُ denilir. Duvarın yıkılmasını önleyen, köprü ve setlere dikilen tahtaların adı da كَلْبٌ tir. Gökteki takım yıldızlardan birinin adı da كَلْبٌ tir.⁽¹³⁴⁾ Kuduz hastalığına كَلْبُ الدَّاءِ denilir. İçinde كَلْبُ geçen şöyle tabirler vardır: قَدْ اعْتَرَاهُ فِي الطَّعَامِ كَلْبٌ (Doymaksızın çok yedi), كَلْبٌ عَلَيهِمْ فِي الْحَرْبِ (Savaşta esir edildiler), الكَلْبَتَانِ (kerpeten), الكَلْبِ (mahmuz denen sivri demir), الكَلْبِ (mahmuz), المَكْلَبِ (Av için köpek eğiten kişi) ve المَكْلَبِ (Avı yakalaması için eğitilmiş köpek) bunlardandır.⁽¹³⁵⁾

El-Câhız'a göre tasğîr, her zaman tahkir ifade etmez. O, أُخْيٍ, عُزْبٍ, جُعَيْلٍ ve سَعِيدٍ gibi, acıma ve şefkat de ifade eder. Tasğîrin الحُمَيْيَا ve المُصْحَفِ de olduğu gibi beğenilmeyen türü de vardır. القُطَيْعَاءِ ve السُّمَيْرَاءِ da olduğu gibi, tasğîrin yapısı değişmeyebilir.⁽¹³⁶⁾

4. El-Câhız'ın Etimoloji ve Sosyolengüistik Konularla İlgili Görüşleri:

El-Câhız, kelimelerin etimolojisiyle ve sosyolengüistik konularla da ilgilenmiştir.

Eşyaya, insanlara ve hayvanlara verilen isimler, aynı zamanda dille

(131) El-Beyân, I/20.

(132) El-Hayevân, II/80.

(133) a.g.e., II/184.

(134) a.g.e., II/186.

(135) Aynı yer.

(136) El-Hayevân, I/336-337.

ilgili sosyal bir olgudur. Araplar, الكَلْب (köpek), الحِمَار (eşek), الحَجَر (taş), الجُعَل (böcek) ve القِرَد (maymun) kelimelerini isim olarak koyuyorlardı. Bunların çoğu hayvan adlarıydı. El-Câhiz, bunu şöyle yorumlar. Araplar çocuklarına, uğur getirsin diye hayvan adlarını koyarlardı. "Kişinin, erkek çocuğu olduğunda kuşlarla kehanette bulunmak ve gördükleriyle çocuğunun geleceği hakkında yorum yapmak için dışarı çıkardı. Birisinin الحَجَر (taş) dediğini duyarsa veya bir taş görürse, oğluna onun adını verirdi. Bunu, "şiddet, sağlamlık, kalıcılık ve sabırlılık, oğlunun, karşısına çıkan ezeceğine" yorardı. Yine birisinin الذُّئْب (kurt) dediğini duyarsa veya kurt görürse, bunda da "zekilik, kurnazlık ve kazanç sağlama" yorumunda bulunurdu. Eğer o, الحِمَار (eşek) denildiğini duyar veya eşek görürse, bunu, "uzun ömürlülüğe, utangaç olmamaya, güçlü olmaya, sabırlılık ve dayanıklılığa" yorardı. Birisinin الكَلْب dediğini duyar veya köpek görürse, bunu, "bekçilik, koruyuculuk, uyanıklık, sesin uzaklara ulaşması ve kazanç sağlama vb. şeylere" yorardı.⁽¹³⁷⁾

Yine Arapların, الجَبَل (dağ), السَّنَد (dağ yamacı), الطُّود (yüksek dağ), الشَّمْس (güneş), القَمَر (ay), الكَوَكَب (yıldız) ve الجَعْفَر (nehir) gibi şeyleri isim olarak koyduklarını görüyoruz. Bunu nasıl yorumlarız? El-Câhiz buna şöyle cevap verir: "Araplar, lâkap vermek veya birini övmek için böyle isimler koyma yoluna gitmişlerdir."

El-Câhiz, modern dilbiliminde etimolojinin bir dalı olan onomastik (özeladbilimi) diyebileceğimiz isimlerdeki yaygınlığa ve taklit edilmeye de işaret eder. O, şu görüştedir: İnsanlar, teberrüken (uğur sayarak), büyüklerinin, hükümdarlarının ve âlimlerinin adlarını çocuklarına koyarlardı.⁽¹³⁸⁾

O, isimlerin aslı hakkındaki araştırmasını şöyle özetler: "Bunlardan bir kısmı aslı olanlardır. السَّمَاء، الأَرْض، الهَوَاء، المَاء ve النَّار gibi. Diğer isimler de bunlardan türemiştir. Kişinin ad عُمَر olur. Oğluna عُمَيْر adını koyar. عُمَيْر de oğluna عُمَرَان adını koyar. عُمَرَان da oğluna مَعْمَر adını koyar. Bazen isimler, أَبُو إِبرَاهِيم، أَبُو إِزْر، e de فَاسِق dediği gibi, Allah'ın koyduğu şekildedir. Bazen de isimler، يَوْمَ العَرُوبَةِ، يَوْمَ الجُمُعَةِ diye adlandırıldı. Bu ifade, cuma günü kılınan namazdan türetilmiştir.⁽¹³⁹⁾

(137) El-Hayevân, I/324.

(138) a.g.e., I/326.

(139) a.g.e., I/237.

Kelimeye, aslî manasının dışında başka bir mana verilmesi demek olan mecaz, Arap dilinde çoktur. Belâgatçılar onu, güzellik şekillerinden birisi kabul etmişlerse de, kelâmcılar bu konuda çok sızlanmışlardır. Çünkü mecaz onları, sıkıntılı durumlara sokmuştur.⁽¹⁴⁰⁾

El-Câhız, mecaz konusunu da incelemiş ve onu açıklayan birçok örnek vermiştir. Bunlardan birisi **كَلَّ** kelimesidir. Bunun asıl manası "Yemek yedi" dir. Fakat bu kelime, Âl-i Imrân suresinin 183. ayetinde **أَحْرَقَ** (Yaktı) manasına dönüşmüştür: **تَكَلَّهُ النَّارُ...** (Ateş onu yakar ...).⁽¹⁴¹⁾

كَلَّ nin manası aşağıdaki ayette, "Gıybet etmek" manasına dönüşmüştür: **أَيُّحِبُّ أَحَدَكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا** (Biriniz, kardeşinin gıybetini yapmaktan hoşlanır mı?).⁽¹⁴²⁾

5. El-Câhız'ın Dil Öğretimi ve Tercüme ile İlgili Görüşleri:

Daha önce ılmu'l-luğanın (dilbilimin) uygulamalı (appliquee) bölümü olduğundan bahsedilmişti. Dil öğretimi ve tercüme, ılmu'l-luğanın (dilbilimin) bu bölümüyle ilgilidir. El-Câhız bu konuda da görüş belirtmiştir.

Milletin bütün fertlerinin, ilim ve edebiyatını öğrenmek için başka bir milletin dilini öğrenmeleri mümkün değildir. Bu sebeple tercüme ihtiyacı vardır. El-Câhız, Hintçe, Yunanca ve Farsça kitapların Arapça'ya tercüme edildiğini söyler. Mütercim her iki dili, herkesten daha iyi bilmesi ve tercüme ettiği konuya vâkıf olması gerekir. Kendisinden tercüme yapılan dilin, diğer dilde de etkisini göstereceğini bildiren el-Câhız, konu ağırlaştıkça mütercim hatalarının çoğalacağını ve hiçbir kimsenin, bir metnin bütün özelliklerini muhafaza ederek onu başka bir dile çeviremeyeceğini belirtir.

Bu durumun geometri, astronomi, matematik ve şiir gibi ilimler için söz konusu olduğunu, dinî kitapları tercüme etmeninse daha zor olacağını ifade eder. Çünkü onlar Allah'tan haber vermektedir. Allah için caiz olan ve olmayan hususları anlatırlar. Dinî kitapları tercüme edecek mütercim tevhidle ilgili konuları çok iyi bilmelidir. Tercüme edeceği metinde tevhidle ilgili konular da olacaktır. Âmm lâfzın karşısında âmm lâfzı ve hâss lâfzın karşısında hâss lâfzı kullanacaktır. İnşâiyye cümlesini inşâiyye, haberiyye cümlesini de haberiyye

(140) El-Menâhi'l-felsefiyye inde'l-Câhız, s. 233.

(141) a.g.e., V/23.

(142) a.g.e., V/27.

olarak tercüme edecektir. Yine tercüme ettiği metni tahsis eden hadisi de göz önünde bulundurmalıdır.

Ayrıca tercüme kelâm ilmi açısından bir yaklaşımda bulunarak, mütercimın tevile ihtiyaç duyulacak zamanla, muhal olduğu zamanı bilmesinin lüzumunu ilâve eder. Bütün bunların yanında mütercimın darbı mesel, bedî gibi edebî sanatlarla sözün söylendiği ortamı, o kavmin örf ve geleneklerini bilmesini de hatırlatır. Mütercim bu konularda ne kadar yetersizse, yapacağı tercüme de o kadar yetersiz olacaktır.⁽¹⁴³⁾

Bu arada o, şiirin tercümesinin mümkün olmadığı, çünkü şiir ne zaman ikinci bir dile aktarılırsa, vezninin bozulacağı, nazminin kopacağı, güzelliğinin gideceği ve orijinalliğinin kaybolacağı görüşündedir.⁽¹⁴⁴⁾

SONUÇ

Dil ve edebiyat sahasında farklı bir şahsiyet olan el-Câhiz, ilmu'l-luğa konusunda da önemli bir yere sahiptir.

O, dilin aslı, hayatı, diyalektoloji, fonetik, semantik, etimoloji ve sosyolengüistikle ilgili konuları ele almış, orijinal görüşler ileri sürmüş ve doğru tercümenin nasıl yapılabileceği hakkında görüş belirtmiştir.

Böylece o, kendisinden sonraki araştırmacılara örnek ve yardımcı olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

Ebu't-Tayyib el-luğavî, Merâtibu'n-nahviyyîn, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Dâru'l-fikri'l-arabî, tsz.

Ahmed Emîn, Duhâ'l-İslâm, Kahire, 1964.

Aksan (Doğan), Anlambilim ve Türk Anlambilim, Ankara, 1978.

Alî Abdolvâhid Vâfi, Ilmu'l-luğa, Kahire, IX. baskı, tsz.

Alî Bu Mulahham, el-Menâhi'l-felsefiyye inde'l-Câhiz, Beyrut, 1988.

El-Buhârî (Muhammed b. İsmâîl), et-Târihu'l-kebir, Beyrut, tsz.

El-Câhiz (Ebû Usmân Amr b. Bahr), el-Beyân ve't-tebyîn, tah. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Mısır, 1395/1975.

-----, el-Hayevân, tah. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Beyrut, tsz.

El-Cevherî (İsmâîl b. Hammâd), Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-arabiyye, Kahire, 1982.

(143) El-Hayevân, I/168-170; el-Câhiz ve Eserlerindeki Kur'an ve Tefsîrine ait Görüşleri, s. 63-65.

(144) El-Hayevân, I/75.

- Çöğenli (M. Sadi)-Kenan Demirayak, Arap Edebiyatında Kaynaklar, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 1994.
- Emile Bedî' Ya'kûb, Fıkhul-luğati'l-arabiyye ve hasâisuhâ, Beyrut, 1986.
- Fevzî es-Seyyid Abdurrabbih İd, el-Mekâyîsu'l-belâğîyye inde'l-Câhız fi'l-Beyân ve't-tebyîn, Kahire, 1983.
- El-Fîrûzâbâdî (Muhammed b. Ya'kûb), el-Kâmûsu'l-muhît, Beyrut, 1413/1993.
- Hammâdî Semmûd, et-Tefkîru'l-belâğî inde'l-Arab, Tunus, 1981.
- Hannâ el-Fâhûrî, al-Câhız, Mısır, tsz.
- Hicâzî (Mahmûd Fehmî), Ilmu'l-luğa, Kuveyt, tsz.
- İbnu'l-Enbârî (Kemâluddîn Abdurrahmân), Nuzhetu'l-elibbâ fi tabakâti'l-udebâ, Kahire, tsz.
- İbn Hallikân, Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân, tah. İhsân Abbâs, Beyrut, tsz.
- İbn Manzûr (Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem) Lisânu'l-Arab, Dârusadir, Beyrut, tsz.
- İbnu'n-Nedîm (Ebu'l-Ferac Muhammed b. İshâk), el-Fihrist, tah. Rida Teceddud, İran, tsz.
- Konrot (Ahmed), Dilbilim ve Türkçe, Dil Derneği Yayınları -3, Ankara, 1991.
- Mecdî Vehbe-Kâmil el-Muhendis, Mu'cemu'l-mustalahâti'l-arabiyye fi'l-luğa ve'l-edebe, Beyrut, 1979.
- Mahmûd es-Sa'rân, Ilmu'l-luğa, mukaddimetun li'l-kârii'l-arabî, Beyrut, tsz.
- Marouzeau (J.), La Linguistique ou Science du Langage, Paris, 1921.
- El-Mes'ûdî, Murûcu'z-zeheb, Paris, 1914.
- Perrot (Jean), La Linguistique, Paris, 1963.
- Er-Râzî (Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkâdir), Muhtâru's-Sihâh, Dimeşk, 1398/1978.
- Senemoğlu (Osman), Genel Dilbilim Dersleri ve Çağdaş Dilbilim, Dilbilim X 1993, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yabancı Diller Eğitim Bölümü Dergisi, İstanbul, 1993.
- Subhî es-Sâlih, Dirâsâtun fi fıkhi'l-luğa, Beyrut, 1986.
- Es-Suyûti, el-Muzhir fi ulûmi'l-luğa ve envâ'iha, şerh: Muhammed Ahmed Câdelmevlâ-Ali Muhammed el-Becâvî-Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Beyrut, tsz.
- Şeşen (Ramazan), Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, Ankara, 1967.

- Şimşek (M. Saîd), El-Câhız ve Eserlerindeki Kur'an ve Tefsîrine Âlt Görüşleri (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1984.
- Üçok (Necip), Genel Fonetik (Ana Çizgileri), İstanbul, 1951.
- Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-udebâ, Beyrut, tsz.
- Ez-Ziriklî (Hayruddîn), el-A'lâm, Beyrut, 1980.